

Vəfa Cüleyxan qızı Eminova
Azərbaycan Dillər Universiteti
vafaeminova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Xülasə

Latın, fransız və yunan dilləri ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rola malikdir. Bu dillərdən alınmalar həyatın bütün sahələrinin inkişaf etdiyi İntibah dövrünə təsadüf edir. Məqalədə latın, fransız və yunan dillərindən alınma prosesinin tarixi inkişafı misallar əsasında əyani surətdə göstərilir. Elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə iqtisadi, siyasi, ticari və beynəlxalq əlaqələrin nəticəsində klassik alınmalar ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli yer tutub.

Açar sözlər: *alınma sözlər, ingilis dili, leksika*

The role of borrowings in the enrichment of the English language

Summary

In the enrichment of English vocabulary a great role was played by Latin, French and Greek languages. Latin and Greek words were borrowed into English specially during Renaissance when all spheres of life were in the process of development. Latin and Greek words not simply enlarged the English vocabulary but also greatly caused assimilation in the English language.

Key words: *borrowings, the English language, lexis*

İngilis dilinin zənginləşməsində bir çox Avropa dillərinin təsiri olmuşdur. Kelt və skandinav mənşəli alınmalar daha qədim dövrləri əhatə edir. XII əsrdən başlayaraq ingilis dili norman-fransız dilinin təsiri altına düşmüşdür. Bu təsir nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibi çox böyük dəyişikliyə məruz qalır.

Norman hakimiyyəti dörd əsri əhatə etdiyindən ingilis dilinin leksikasının tən yarısı norman- fransız mənşəli sözlərlə əvəzlənmişdir.

Bu dillərlə yanaşı ingilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında latın və yunan dillərinin müəyyən rolu olmuşdur. Lakin ingilislər latın və yunanlarla birbaşa əlaqə nəticəsində deyil, başqa dillər vasitəsilə həmin dillərin sözlərini almışlar. Məsələn, latın mənşəli sözlər ingilis dilinə kelt dilləri vasitəsilə, yunan sözləri isə əsasən fransız dili vasitəsilə alınmışdır.

Qədim ingilis dilinə daxil olan latın sözlərinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

1) Gündəlik məişət əşyaları, alətlər:

ancor (anchor) < lat. ancora; box (box) < lat. buxus; cealc (chalk) < lat. calcem; paper < lat. papyrus; pyle (pillow) < lat. pulvinus; post (post) < lat. postis; purs (purse) < lat. bursa.

2) Geyim əşyaları:

cappe (cap) < lat. cappa; soce (sock) < lat. soccus;

3) Çəki və uzunluq ölçüləri: circul (circle) < lat. circulus; pund (pound) < lat. pondo; ynce (inch) < lat. incia;

4) Heyvan, quş və balıq adları: assa (ass) < lat. asinus; camel (camel) < lat. camelus; turtolu (turtle) < lat. turtur; truht (trout) < lat. tructa.

5) Bitki adları: palm (palm) < lat. palma; pere (pear) < lat. pirum; rose (rose) < lat. rosa; plante (plant) < lat. planta.

6) Dini anlayışlarla bağlı sözlər: engel (angel) < lat. angelus; biscop (bishop) < lat. episcopus; syrice (church) < lat. cyriaca; papa (pope) < lat. papa (2, s.116).

Latın sözlərinin xeyli miqdarı ingilis dilinə XI-XIII əsrlərdə normanların dövründə daxil olmuşdur. Lakin bu sözlərin böyük bir hissəsi çox və ya az dərəcədə fransız dilinin norman dialektinin fonetik, qrammatik və semantik dəyişikliklərinə məruz qalmışdır.

İngilis dilinə latın alınmalarının əksəriyyəti XIV əsrdə, eləcə də XV-XVI əsrlərdə, yəni İngiltərəyə İntibah dövründə gəlib çatmışdır. Bu dövrdə tibb, ədəbiyyat, ilahiyyat sahələrində bəzi sözlər, texniki terminlər və s. yaranırdı.

Müasir ingilis dilində elə alınmalar da vardır ki, onlar latın dilinin zahiri görünüşünü tamamilə saxlayıblar, yəni heç bir assimilyasiyaya məruz qalmayıblar və hazırkı dövrdə də qalmırlar. Belə söz və ifadələr dildə latın qəbildən olan sitatlar kimi istifadə olunur. Onların istifadə dairəsi olduqca məhduddur. Onlar adətən elmi əsərlərdə, işgüzar sənədlərdə və s. istifadə olunur. Belə alınmalara bu cür ifadələr aid edilir: *alma mater, bona fide, ex officio, conditio sine qua non* və s.

Müasir dövrdə ingilis dilində beynəlxalq əlaqələrdə, dövlətlərarası münasibətlərdə, diplomatik sənədlərdə və yazışmalarda çoxlu sayda latın dilindən alınma sözlərdən istifadə olunur. Diplomatik terminlər birbaşa mənbə dildən, yəni latın dilindən vasitəsiz yolla alınıb. Bu baxımdan ingilis dilində olan diplomatik sənədlərdə biz aşağıda göstərilən diplomatik terminlərə rast gəlirik. Məsələn, *ad hoc* - hazırki, indiki hal-vəziyyət üçün; *ad interim* (a.i.) - müvəqqəti; *Cui bono?* - Kimə sərfəlidir?; *casus belli* - müharibə aparmaq üçün bəhanə; *consensus omnium* - ümumi razılıq, ümumi etiraf; *de facto* - faktiki olaraq; *note bene* (NB) - nəzərə alın; *notandum* - yaddaş üçün qeyd, memorandum; *note verbale* - şifahi not; *inter partes* - tərəflər arasında; *lapsus* - lyapsus, səhv; *modus vivendi* - müvəqqəti razılıq və ya tənzimləmə; *mutatis mutandis* - müvafiq dəyişiklərlə; *nolo episcopari* - məsul işdən imtina; *pari passu* - eyni hüquqlu; *persona grata* - arzuolunan şəxs; *persona non grata* - arzuolunmayan şəxs; *pro et contra* - lehinə və əleyhinə; *pro forma* - forma xatirinə, proforma üçün; *pro memoria* - *pro memoria* (memorandumun bir növü); *post scriptum* (P.S.) - postskriptum, yazıda əlavə etmə; *quasi* - demək olar ki; *quid pro quo* - 1) kvi pro kvo xidmət görə xidmət göstərmək, 2) anlaşılmazlıq; *status quo* - qüvvədə olan qətnamə; *ultimatum* - ultimatum; *verbatim* - sözbəsöz çatdırma; *versus* - əleyhinə; *vidimus* - sənədlərin rəsmi qaydada yoxlanılması; *veto* - qadağan və s.

Müasir təbabət, kimya, botanika, zoologiya, fəlsəfə, siyasət, incəsənət sahələri hələ də yenidən törəmiş anlayışların qeyd edilməsində latın əsaslardan geniş istifadə edir. İngilis dili tərəfindən alınmış və beynəlxalq sözlər hesab edilən latın sözlərindən bunları yada salmaq olar: *obligation*, *constitution*, *agriculture*, *microscope*, *modern*, *laboratory*, *program*, *system*, *socialism*, *communism*, *capitalism*, *climate*, *radius*, *tradition* və s.

İngilis dilində çoxsaylı latın alınmaları nəticəsində, vahid fransız – latın etimoloji dubletləri təşkil olunmuşdur. Belə ki, bu sözlərdən birinin fransız, digərinin isə latın mənşəli olmasına baxmayaraq, onların hər ikisi qədim latın köklü sözlər sırasına daxildir.

Beləliklə, latın dili yeni sözlərlə ingilis dilinin zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, leksikologiya tarixində bu və ya digər sözün ingilis dilinə fransız və ya latın dilindən keçməsinə müəyyənləşdirmək bəzən çətin olur. Biz tədqiqat aparan zaman ingilis dilində fransız dilindən birbaşa, yəni vasitəsiz yolla alınmış çoxlu sayda diplomatik terminlərə də rast gəldik. Bunlar aşağıdakılardır: *attache* - *attache*; *carte blanche* - *kart blanş*; *doyen* - *duayen*; *demarche* - *demarş*, *diplomatik addım*; *dossier* - *dosye*, *iş*; *force majeure* - *fors-major*; *nuncio* - *nunsiya*; *tete-a-tete* - *tet-a-tet*, *təklidə*, *göz-gözü*; *vis-a-vis* - *vizavi*, *üz-üzə*; *charge d'affaires* - *işlər müvəkkili*; *coup d'etat* - *dövlət çevrilişi*; *rapporteur* - *məruzəçi*; *renvoi* - *diplomatın geri göndərilməsi*; *seance* - *diplomatik məsləhətləşmə*, *iclas*; *franchis-e* - *yaşayış yerinin toxunulmazlığı*; *proces-verbal* - *hər iki tərəfin nümayəndələrinin imzaladığı iclasın protokolu*.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa dillərində latın alınmalarının geniş istifadəsi ilə bağlı olaraq, bəzi latın alınmaları ingilis dilinə vasitəsiz olaraq deyil, başqa dillər vasitəsilə alınmışdır. Məsələn, *baroque* (latın sözü *baroccio* – XVI-XVIII əsrlərdə yayılmış bədii üslub); *kohlrabi* (lat. *Cavoli rape* – kollabi, daş kələm) sözləri alman dilindən alınmışdır. XVI əsrə qədər latın sözlərinin əksəriyyəti fransız dilindən alınmışdı və yalnız XVI əsrdən latın dilindən olan vasitəsiz alınmalar meydana gəlmişdi (1, s.141-142).

Ən erkən alınmalar (XIV-XV əsrlər) ticarət və hərbi sahələrə aid edilir. Belə ki, ticarət və maliyyə sahələrindən bu kimi sözlər alınmışdır: *ducat*, *million*, *lombard*. Hərbi və dənizçilik sahələrindən isə *alarm* (həyəcan, təlaş), *brigand* (quldur), *bark* (yük daşımaq üçün yastıdibli çay gəmisi).

Alarm sözü latın *All'* armii söz birləşməsinin tərkibinə daxildir. Latın dilində bu söz "Həyəcan!", "Silaha sarılın!" nidaları mənasında işlənirdi. XVI əsrdə isə "*silaha çağırış*, *həyəcan*" mənalarını bildirən **alarm** ismi əmələ gəlmişdir. Daha sonra "*həyəcan signalı*, *haray*" və nəhayət, "*saatın zəng səsi*" mənaları törəmişdir. Buradan isə mürəkkəb *alarm* – *clock* (zəngli saat) sözü əmələ gəlmişdir.

Yunan dilindən sözləmə. İngiltərənin məhəlli münasibətdə olduğu dövlətlərdən biri də Yunanıstandır. Yunanıstanın lap qədimdən İngiltərə ilə işgüzar və mədəni əlaqələri var idi.

İngilis dilinə yunan dilindən keçmiş alınmalar əsasən aşağıdakılardır:

a) toxuculuqla bağlı bəzi anlayışları ifadə edən sözlər; məsələn:

rock < holl. *rocke* – cəhrə; *spool* < holl. *spoel* – makara (tikiş və toxuma maşınlarında).

b) toxuculuqla bağlı ümumi anlayışları ifadə edən sözlər; məsələn:

dock < holl. *docke-dok* (gəmi təmir olunan yer); *skipper* < holl. *schipper* - şkiper (ticarət gəmisi kapitanı); *sloop* < holl. *sloep* - şlyup (yelkənli gəmi növü); *yacht* < holl. *gacht* – yaxta (motorlu yaxud yelkənli yüngül gəmi, qayıq) (2, s.46-47).

Bu siyahıya müxtəlif gəmi avadanlıqlarının adları olan çoxlu sözləri də əlavə etmək olar.

XVII əsrdə inkişaf edən yunan rəssamlığı öz əksini aşağıdakı sözlər şəklində ingilis dili lüğət tərkibində tapmışdır:

Easel < holl. *ezel-molbert* (rəsam dəzgahı); *to etch* < holl. *etsen-oymaq*, *həkk etmək*, *naxış açmaq*; *landscape* (mənzərə); *sketch* (eskiz, layihə).

Yunan dilindən olan xeyli sayda alınma söz ingilis dili lüğət tərkibinə XIV-XVII əsrlər ərzində daxil olmuşdu. Onlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *bulwark* (qala, istehkam); *ledger* (haqq-hesab dəftəri (mühasibatlıqda)); *keel* (dil); *freight* (yük, yükdaşıma); *skipper* (şkiper, kapitan (ticarət gəmisində)); *rover* (pirat, dəniz qulduru); *deck* (göyertə); *spool* (qarqara, makara).

Nəhayət, ingilis dilinə külli miqdarda söz yunan kəndlisinin dilindən keçmişdir. Buraya aşağıdakı sözlər daxildir:

koppie<holl. *kopje*-təpəcik; *veldt*<holl. *veldt*-Cənubi-Afrika düzü; *to trek*<holl. *trekken*-piyada səyahət etmək.

Keçmiş dövrdə ingilis dilinə birbaşa keçmiş yunan mənşəli sözlər çox azdır. Buna nümunə olaraq, məsələn, ingilislərin Britaniyaya gəlməsindən əvvəl alınmış *church* (yun.*kuriakon*) sözünü göstərmək olar. İngilis dilinə külli miqdarda yunan mənşəli sözlər həm latın (*school, bishop, monk, priest etc.*), həm də fransız (*fancy, idea, catalogue* və s.) dillərindən keçmişdir.

Yalnız İntibah dövründə, qədim yunan mədəniyyətinə maraq oyanması zamanı ingilis alimləri yunan müəlliflərinin əsərlərini orijinaldan oxumağa başladılar. Elə bu dövrdə yunan sözləri ingilis dilinə birbaşa yunan dilindən alınmağa başladı (*lexicon, myth, petal, sympathy etc.*). Lakin bundan əvvəl artıq həm latın (*drama, athlete, gymnastics etc.*), həm də fransız (*theatre, astronomy, geography etc.*) dillərindən ingilis dilinə yunan mənşəli sözlər keçmişdi.

İngilis dili lüğətlərində aşağıdakı yunan sözlərinə rast gəlmək olar: *analysis, botany, comedy, chorus, democrat, democracy, dialogue, episode, philology, philosophy, problem, prologue, rhythm, scheme, scene* və s.

İngilis dilində olan bir çox xüsusi adlar da həmçinin yunan mənşəlidir; məsələn: *Helene, Sophie, Peter, Theodor, George* və s.

Müasir elmin bir çox sahələrində, məsələn, tibb, iqtisadiyyat, xüsusilə dilçilikdə yunan mənşəli sözlərə rast gəlmək olar: *antonym, archaism, dialect, etymology, euphemism, homonym, homophone, hyperbole, idiom, (1, s.139-140) lexicology, metaphor, metonymy, neologism, polysemy, synecdoche, synonym* və s.

Yunan və latın mənşəli geniş yayılmış söz köklərinin mənalarını bilmək alınma sözlərin mənalarını anlamağa kömək edir. Müasir ingilis sözlərində bəzi yunan və latın köklərini görmək olar, məsələn:

visus lat. 1) görmə; 2) mənzərə: *visible, vision, revise, television, evidence. vita* – lat. həyat: *vital, vitality, vitamin*; *audio* – lat. dinləmək: *auditorium, audience*; *bios* – yunan. həyat: *biology, biography*; *grapho* – yunan. yazmaq: *graphic, phonograph*; *homos* – yunan. eyni: *horonym, homophone*; *onoma* – yunan. ad: *synonym, antonym, pseudonym*; *phone* – yunan. səs: *phonetics, phonology*; *tele* – yunan. uzaq: *telescope, telegraph* (3, s.116).

İngilis dilində əcnəbi sözdüzəldici elementlər yaranmışdı. Bildiyimiz kimi, bir qayda olaraq, affikslər ayrıca şəkildə alınmır. Onlar sözlərin tərkibində alınır, daha sonra qədim söz köklərinə qoşularaq onunla birlikdə yeni törəmə əmələ gətirir. İngilis dilində çoxlu latın və yunan affiksləri vardır: *anti-, re-, pro-, counter-, ism-, age-, able-, -ous* və s.

Sözlərin təsiri nəticəsində bir çox qədim ingilis sözləri ya istifadədən çıxır, ya da mənasını dəyişir. Məsələn, "*çay, döyüş, ordu, astronomiya, hesab, poeziya*" mənalarında olan qədim ingilis sözlərinin yerinə fransız və ya fransız dilindən alınmış latın və yunan "*river, battle, army, astronomy, arithmetic, poetry*" sözləri yarandı.

Sözləmə nəticələrindən biri də etimoloji dubletlərin törəməsi hesab olunurdu. Etimoloji dubletlər – eyni kökə, lakin müxtəlif mənə, tələffüz və yazılışa malik olan sözlərdir. Məsələn: *catch* və *chase, goal* və *jail, channel* və *canal* və s.

Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, ingilislər yunan və latındilli xalqlarla birbaşa əlaqəyə malik olmasalar da, onlara məxsus çox sayda sözlər başqa vasitələrlə ingilis dilinə daxil ola bilmişdir. Xüsusilə elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə, iqtisadi əlaqələr nəticəsində klassik alınmalar ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing in Language, 1950
2. Kopa A. French Loan Ways of Penetration and Adaptation in the English Language. Tashkent, 2011
3. Haspelmath M. Lexical Borrowing: Concepts and Issue. Jena, Germany
4. Мешков О. Словообразование английского языка. Москва, изд. "Наука", 1976
5. Хабирова Л. Греческие заимствования в английском языке Москва, 2017
6. Википедия: Английские слова греческого происхождения
7. Википедия: Французские слова на английском языке

8. Википедия: Английские слова латинского происхождения
9. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997
10. Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Bakı, 1990

Rəyçi: prof. Ç.Qaraşlı

Göndərilib: 25.07.2020

Qəbul edilib: 30.07.2020